

ROZVOD A ZMĚNY REPRODUKČNÍCH STRATEGIÍ

Petr Fučík

Masarykova univerzita

**ROZVOD
A ZMĚNY REPRODUKČNÍCH STRATEGIÍ**

Petr Fučík

Knihu recenzovali:

Doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

Prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.

MASARYKOVA UNIVERZITA

ROZVOD A ZMĚNY REPRODUKČNÍCH STRATEGIÍ

Petr Fučík

**Brno
2013**

© 2013 Petr Fučík
© 2013 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7659-4 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6093-7 (brožovaná vazba)

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-6093-2013

OBSAH

Úvod	7
1. Rodina a reprodukce	11
Rámující koncepty změny partnerských vztahů	12
Rámující koncepty sociální reprodukce	17
Metodologický rámec výzkumu	21
2. Popis rozvodovosti v České republice	25
Rozvod jako historický fenomén.....	25
Využití současných údajů o rozvodu z demografických statistik.....	28
Rozsah jevu a jeho vývoj od poloviny 20. století.....	29
Rozvod jako hromadný jev – shrnutí.....	40
3. Sociální situace rozvedených	43
Sociologická relevance ekonomické situace rozvedených.....	44
Výsledky výzkumů.....	45
Výzkumné otázky a data.....	47
Struktura domácností rozvedených	49
Ekonomická situace domácností, v nichž rozvedení žijí.....	51
Časový aspekt příjmové situace domácností rozvedených	55
Struktura příjmů domácností rozvedených	57
Pracovní příjmy rozvedených	58
Rozvod a postavení ve veřejné sféře – shrnutí.....	61
4. Biologické reprodukční strategie rozvedených	65
Výzkumné otázky, data a metody.....	67
Provázanost rodičovství a manželství v datech o porodech	69
Specifika časování rodičovských drah s ohledem na rodinný stav	71
Faktory ovlivňující narození druhých dětí mimo původní manželství.....	76
Faktory ovlivňující časování druhých porodů mimo manželství	80
Rozvod a rodičovství – shrnutí.....	83
5. Partnerské a sňatkové reprodukční strategie rozvedených	85
Partnerské strategie rozvedených jako výzkumný problém.....	86
Metodologie a data	90
Sňatky rozvedených v datech ČSÚ – popisné a explorační analýzy	92
Změny partnerských strategií v individuálních datech.....	98
Navazování nových partnerství a odklon od partnerských strategií	99
Věková a vzdělanostní heterogamie rozvedených v individuálních datech.....	101
Partnerské preference rozvedených	105

Rozvod a změny v partnerských strategiích – shrnutí.....	107
6. Vzdělanostní šance a mobilita potomků z rozvedených rodin.....	109
Teoretická vysvětlení mezigeneračního přenosu statusu	110
Reprodukce statusu jako závisle proměnná	112
Použitá data	114
Dosahování vzdělanostních úrovní.....	115
Popisné analýzy mezigenerační vzdělanostní reprodukce/mobility.....	118
Modely mezigenerační vzdělanostní reprodukce.....	119
Rozvod a výsledky vzdělanostní reprodukce – shrnutí.....	124
7. Ke vzniku specifického druhu individualizačního habitu	127
Výzkumný problém pro kvalitativní část výzkumu	127
Metody kvalitativní části	129
Dimenze veřejné sféry.....	130
Empowerment – rozvod jako rozhodnutí.....	133
Děti jako objekty a subjekty reprodukčních strategií	135
Odklon od párových reprodukčních strategií a vznik specifického druhu individualizačního habitu.....	137
Strategie rekonstrukce.....	140
8. Diskuse a závěr	143
Summary	149
Seznam literatury	151
Seznam tabulek, grafů a obrázků.....	159
Příloha	163
Přehled datových souborů použitých v kvantitativních analýzách.....	163
Doplňkové údaje k výběrovým šetřením Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti FSS MU	163
Charakteristiky konverzačních partnerek kvalitativní části výzkumu	164
Rejstřík	167

ÚVOD

Partnerské vztahy mají pro sociologii zvláštní význam, protože jejich zkoumání poukazuje na mnoho konceptů, které tvoří samotné jádro sociologické teorie, a přitom jejich každodenní realita je všem tak známá. Možná se to zdá na první pohled příliš vzdálené, ale když si uvědomíme, že intimní párové vztahy představují nejvyšší blízkost, se kterou k sobě mohou lidé přistupovat, nepřekvapí nás, že se v nich budou také velmi silně odrážet pravidla, očekávání, bariéry i významy, jež dané společnosti konstruují. Sociální vědy ukazují mnoho oblastí, v nichž mají tyto úvahy smysl. Například ve změnách přístupu k sexualitě je možné číst příběh společenské kontroly jednání považovaného na první pohled za ryze soukromou záležitost. Přitom těžko najdeme jiné oblasti života svázané tolika společenskými tabu a regulacemi, jež máme hluboko ve svém vědomí. Můžeme také uvažovat nad tím, že párování odhaluje příznaky prostupnosti mezi různě definovanými společenskými strukturami (ať už jsou nazývány třídami, statusovými skupinami, subkulturami nebo definovány úrovní kulturního kapitálu). Partnerské vztahy také odkazují k mezigeneračnímu přenosu, neboť většina z těch, kteří žijí v partnerství, má děti. A mezigenerační přenos je pro sociology tím principem, jenž umožňuje přetrvávání společností, aniž by každá další generace musela ustavovat sociální řád znovu.

Intimní vztahy jsou tedy výzkumným polem, na němž se velmi zřetelně zjevují sociální vlivy ve velmi individuálním a soukromém jednání. Proto také změny v nich považují výzkumníci a výzkumnice za indikátory širších společenských trendů. S podobnou logikou budeme přistupovat k rozvodům. V naší době lidé považují za významný problém nárůst nestability partnerství. Pozastavujeme se nad tím, že podstatná část manželství skončí rozvodem, že narůstá počet dětí vyrůstajících v neúplných rodinách. V alarmujících diskusích o rozvodu se často o takzvané úplné a neúplné rodině hovoří mechanicky ve vztahu k počtu jejích členů, ale už nikoliv ve vztahu k jejím funkcím. Zamlčeným předpokladem je, že ztráta jednoho člena rodiny znamená automaticky ztrátu pomyslného „balíku funkcí“, který je na něj navázán, což vede ke společenské patologii. Jaké tyto funkce jsou, jaké je jejich propojení s ostatními a jaké místo v celkové dynamice rodiny zaujímají, to už tematizováno není. Často musíme jednoduše vystačit s mlhavým sdíleným předpokladem „otec je otec“ či „matka je matka“. Jestliže veřejný diskurz bere důsledky rozvodovosti automaticky (chybí otec = patologie), pak posouvá do středu zájmu její *příčiny*. Ty je třeba odhalovat, aby se případnými opatřeními očekávané patologii zamezilo.

Domníváme se však, že právě obecně sociologicky pojaté *důsledky* jsou polem, které by nás ve vztahu k rozvodům mělo zajímat. Ne že by příčiny rozvodovosti nebyly zajímavým tématem, ale jednak už zkoumány byly a jednak je třeba upozornit na mezeru, kterou v našem vnímání důsledků rozvodu vyplňuje pouhá konstrukce

selského rozumu „otec je otec“. Náš pohled tedy bude zkoumat, jak změna ve struktuře rodiny ovlivní její funkce ve vztahu k sociální reprodukci. V této knize tedy nebudeme rozvody chápat jako příznak krize rodiny, ale ani jako součást individuálního příběhu. Nebudeme hledat jejich příčiny, ani se ptát na možné způsoby adaptace. Vnímáme je jako fenomén, jenž v sobě odráží změny v tak obecných sociálních principech, jako je individualizace, nerovnost mezi pohlavími, mezigenerační přenos, či obecněji reprodukce sociálního systému. Celá naše výzkumná i teoretická práce bude rozvíjet úvahu, v níž rozvody představují možnost změny v základní rovnici, se kterou pracuje sociologie již od doby svého zakladatele Auguste Comta, rovnici *rodina = sociální reprodukce*. Není novou myšlenkou, že postupný odklon od všeobecné platnosti tohoto principu je jedním z příběhů modernizace. Ta postupně jednotlivé funkce vyvádí z rodiny a mezi nimi také rodině odlehčuje od funkce udržování sociálního řádu skrze socializaci potomků, kterou do nemalé míry přebíral vzdělávací systém a instituce sociálního státu. Náš pohled bude opačný – nebudeme většinou hovořit o tom, které funkce rodina ztrácí, ale zaměříme se na proměnu těch funkcí, které v rodině zůstávají, a budeme se ptát, jak je rozvod může měnit. V následujících sedmi kapitolách se k této úvaze budeme stále vracet a postupně ji doplňovat o teoretické zdroje, empirické argumenty, až se z ní stane pokus o formulaci teoretického modelu popisujícího změny v životě žen po rozvodu.

V *první kapitole* připomeneme poměrně stručně obecnější rámec teorií, které nám budou užitečné, pokud se zajímáme o propojení konceptů sociologie intimity s makrostrukturálním konceptem sociální reprodukce. Na jedné straně jsou naším východiskem teorie popisující změnu partnerských vztahů v pozdní modernitě, na straně druhé stojí teoretická vysvětlení mezigeneračního přenosu, nebo obecněji reprodukce sociálního řádu. Rodina je pole, na němž se tyto teorie střetávají, ale také míjí. Zatímco jedny popisují ryze intimní sféru a zkoumají rodinu „zevnitř“, druhé berou rodinu jako jednotku obdařenou určitými funkcemi, které zapadají do systému reprodukce současných společností, a nereflktují už tolik její vnitřní změny. Fenomén rozvodu vytváří pole, v němž se prolnutí obou přístupů samo nabízí. Snížená stabilita partnerství je vyústěním hlubokých změn ve sféře intimity a zároveň jsou její důsledky pro režim sociální reprodukce markantní a poměrně snadno zkoumatelné: rozvod vyvádí reprodukci mimo instituci manželství, nutí aktéry více či méně redefinovat reprodukční strategie. Jaké tyto změny budou? To je obecné východisko, které ustavujeme v první kapitole a z něž je orientována empirická i teoretická práce ve všech následujících kapitolách. První kapitola také obsahuje vymezení základních používaných teoretických konceptů i metodologických východisek pro další práci. Povaha našeho výzkumu je však do značné míry induktivní, takže teoretický úvod nemá za cíl formulovat hypotézy, které by byly v empirických analýzách testovány, a z toho důvodu není úvod ani příliš rozsáhlý, neboť podstatnou část teoretické práce necháváme na závěr celé studie.

Účelem *druhé kapitoly* je poskytnout co nejhlubší empirický kontext pro další zkoumání důsledků rozvodovosti. Na začátku předkládáme nezbytný velmi stručný

přehled o historickém významu rozvodu a navazujeme popisnou sekundární analýzou. S využitím dlouhodobých i krátkodobých dat, shromážděných ČSÚ prostřednictvím hlášení o rozvodu, popíšeme, jak se rozvodovost vyvíjí v České republice od poloviny minulého století a jak se během této doby proměňují její charakteristiky. Zajímat nás bude pozice rozvodů v životní dráze a jejich pozice ve vztahu k ostatním událostem rodinného a partnerského života. Dále se také budeme snažit získat co nejlepší přehled o vzdělanostní diferenciaci a v neposlední řadě musíme také získat přehled o tom, jak se vyvíjí rozvodovost z hlediska přítomnosti nezletilých dětí v rodině, což je podstatný parametr při úvahách o vlivu rozvodu na mezigenerační sociální reprodukci.

V následujících třech kapitolách si klademe za cíl získat prostřednictvím sekundárních analýz dostupných a relevantních datových souborů materiál pro hledání mechanismů, jimiž rozvod mezigenerační sociální reprodukci ovlivňuje. Tyto mechanismy hledáme ve třech dimenzích, které považujeme za klíčové charakteristiky porozvodové situace: veřejná sféra, rodičovství a partnerství.

Náplní *třetí kapitoly* je tedy popis výchozí situace sociální reprodukce po rozvodu z ekonomického hlediska. Metodologicky se jedná o sekundární analýzu dat z šetření *Sociální situace domácností*, v níž budeme hledat rozdíly v ekonomických aspektech života po rozvodu a v manželství. V úvodní části kapitoly navážeme na teorie z úvodu práce a doplníme je o specifický rozměr úvah a výzkumů o ekonomických dopadech rozvodu. Poté budeme hledat, zda v datech z České republiky existují tytéž vzorce diferencovaných ekonomických dopadů rozvodu na ženy a muže, jak je známe ze zahraniční literatury.

Od *čtvrté kapitoly*, věnované souvislosti rozvodu a rodičovství, se již naše pozornost začíná stále výhradněji přesouvat k rozvedeným ženám, a to ze dvou důvodů: jednak se stávajícími datovými zdroji můžeme rodičovské dráhy sledovat jen u rozvedených žen, jednak – a to hlavně – jsou rozvedené ženy, jimž české soudy v naprosté většině případů svěřují péči o děti, nositelkami sociální reprodukce po rozvodu. Rodičovství po rozvodu je nejkoumanějším i nejdiskutovanějším tématem z oblasti důsledků rozvodovosti, a tak se v našem případě ze všech možných aspektů rodičovství omezíme jen na ten základní – změny v režimu biologické reprodukce. V našem pohledu vytyčuje vztah rozvodu a plodnosti dvě linie úvah: do jaké míry rozvod mění charakter biologické reprodukce? A v návaznosti na to: jak se mění předpoklady sociální reprodukce změnou v počtu či vzájemné konstelaci potomků? Tedy konkrétněji: pokud nalezneme změny v porodnosti po rozvodu, můžeme tyto změny v konfiguraci potomků v rodině považovat za jeden z nepřímých mechanismů změn sociální reprodukce?

V *páté kapitole* přidáváme dimenzi partnerství. Partnerské strategie jsou i po rozvodu podstatnou součástí životních strategií, která je vzájemně propojena s ostatními dvěma popisovanými dimenzemi – partnerská situace výrazně ovlivňuje zvládnutí ekonomických důsledků rozvodu a také diferencuje rodičovské dráhy. (V dalších kapitolách si však ukážeme, že je tomu i naopak a že zvládnutí

ekonomické situace a samotný fakt rodičovství ovlivňuje velmi silně příklon či odklon od partnerských strategií.) Zároveň je partnerská situace důležitým východiskem pro úvahy o povaze sociální reprodukce po rozvodu, protože zde je jádro diference mezi sociálními strategiemi, jejichž aktéry jsou ženy, muži nebo páry. Metodologie této kapitoly je opět postavená na sekundárním využití dat z ČSÚ o věkové a vzdělanostní heterogamii sňatků uzavíraných rozvedenými a tyto analýzy jsou doplněny zjištěními z vlastních analýz dat z výběrového šetření *Generace*.

Šestá kapitola obrací úhel pohledu od mechanismů k jejich výsledkům. Dosud jsme v dimenzi veřejné sféry, rodičovství a partnerství hledali mechanismy, které mohou měnit povahu sociální reprodukce. Jak ekonomické obtíže po rozvodu mění její východiska (status), jak změny v porodnosti po rozvodu mění konstelace jejich objektů (potomků) a jak odklon od partnerských strategií mění okruh aktérů, na něž je reprodukce navázána (rodičů). Dosud jsme však s pojmem sociální reprodukce pracovali záměrně velmi obecně a dosud nevíme, jaké (a zda vůbec nějaké) mohou být výsledky těchto mechanismů. Jestliže rozvod nutí aktéry volit jiné strategie reprodukce než v manželství, jsou tyto strategie stejně účinné, více, nebo méně účinnější? Jsou jiným způsobem selektivní? To jsou hlavní otázky, s nimiž vstupujeme do analýzy dat ze stratifikačního výběrového šetření *Třídní struktura a sociální mobilita* a panelového šetření *Páry a rodiny*. Prostřednictvím analytického aparátu obvyklého pro stratifikační sociologii budeme hledat rozdíly v mezigenerační reprodukci/mobilitě. Zde již širší pojem sociální reprodukce zužujeme na mezigenerační změny vzdělanostní úrovně a statusu indikovaného ISEI (mezinárodního socioekonomického indexu).

Všechny analýzy založené na kvantitativních datech poskytly materiál, jehož interpretaci rozšíříme a dokončíme prostřednictvím kvalitativního výzkumu v *sedmé kapitole*. Důvod pro tuto verzi smíšeného designu, kdy kvalitativní analýza následuje po kvantitativní, je dvojitý. Zaprvé jsou všechny zdroje dat vytěžovány bez možnosti měnit jejich obsah – žádný z využitých zdrojů nebyl primárně zaměřen na zkoumání důsledků rozvodovosti. Zadruhé, ačkoliv se jednalo o kvantitativní analýzy, jejich logika byla ve většině případů popisná, induktivní: hledali jsme struktury a vzorce, které by nám umožnily zkonstruovat vysvětlení změn sociální reprodukce po rozvodu. Kvalitativní analýza rozhovorů s rozvedenými ženami na tyto výsledky navazuje a prohlubuje jejich interpretaci s využitím metodologického přístupu zakotvené teorie. V sedmé kapitole vytyčujeme koncept strategií rekonstrukce jakožto specifické formy reprodukčních strategií rozvedených žen a vedení logikou bourdieuvské analýzy popisujeme zdroje pro individualizační habitus rozvedených, jenž je prvkem spojujícím rozvedené aktéry se specifickým typem reprodukční strategie.

Osmá a závěrečná kapitola rekapituluje hlavní zjištění empirických částí a diskutuje užitečnost nabízeného modelu.

1. RODINA A REPRODUKCE

Hovoříme-li o stratifikaci, mobilitě, či ještě obecněji o struktuře a přetrvávání společnosti jako systému, neobejdeme se nikdy bez odkazu na rodinu. Tato instituce prochází lidskými dějinami a hraje zásadní roli při reprodukci všech existujících společností, a to v rovině sociální, kulturní i biologické. Není tedy překvapivé, že i v reprodukci sociálních nerovností je význam rodiny zásadní.¹ Hledáme-li v sociologické teorii vysvětlení mezigeneračního přenosu sociálního statusu v různých obdobích, zjistíme, že v případech tzv. tradiční společnosti odkazuje nejčastěji na strategie, které lze nazvat přímými. Pozice ve společnosti byly definovány v závislosti na rodové příslušnosti, potomkům rodové šlechty byl status připsán, jakmile se narodili, což je označováno jako dominance *askriptivních* statusů. Další přímé mechanismy dědictví či aranžované volby partnera byly součástí strategií, které rodiny či rody využívaly k přímé reprodukci, tedy udržení své společenské pozice. [Shorter 1977]

S přechodem od tradiční stavovské společnosti k modernitě se struktury i instituce zásadně proměňují, a tak, hovoříme-li o sociální struktuře i moderní rodině, popisujeme v obou případech velmi odlišné entity. Sociální systém je oproti tradičním společnostem zásadně změněn generalizací trhu a s ním spojenou komodifikací lidské práce, zároveň stále větší část populace prochází vzdělanostním systémem,

¹ Na tomto místě je také vhodné podotknout, že sociologické výzkumy v oblasti sociální stratifikace nepostrádají politický náboj a nezřídka je z nich patrný odkaz k určitému pojetí sociální spravedlnosti. Souvislost lze hledat v širším kontextu individualizace, jež ve společnostech západního typu vede k pojetí spravedlnosti spjatému se zásluhami či chybami daného jedince. Právě mezigenerační přenos (čehokoliv) do této individualizační představy nezapadá, neboť významně narušuje ideální předpoklad shodných startovních pozic. Rovnost šancí je utopii tím více, čím jsou rodiny schopnější vybavit své potomky lepšími předpoklady pro jejich úspěch ve stratifikačním systému. Rodiny, jež vkládají svým dcerám a synům do rukou různé druhy kapitálů, ovlivňují významně jejich šanci na udržení či zlepšení statusu a tím narušují individualistické pojetí spravedlnosti. Na druhé straně zajištění budoucnosti potomstva je snahou (téměř) každých rodičů. Rodiny investují do svých dětí proto, aby si přinejmenším udržely stejnou pozici jako jejich rodiče. Z tohoto pohledu by bylo naopak nespravedlivé jejich snahu systematicky mařit. V sociologické rovině bychom si otázku, zda je sociální reprodukce „dobrá“ nebo „špatná“, nemuseli vůbec klást, nicméně u mnoha výzkumů (v českém kontextu zejména na poli vzdělanostních nerovností) je patrné, že v sepětí s politickou objednávkou hodnotí reprodukci negativně [např. Matějů, Straková et al. 2006]. Spolu se sociální politikou se tak dostáváme do situace, kdy spravedlnost v podobě rovných šancí potomků je viděna jako priorita před spravedlností v podobě rovných šancí rodičů ovlivnit život svých dětí. Je přitom otázkou, zda mohou existovat opatření, která vyrovnají šance sociálně handicapovaných, aniž by devalvovala či mařila strategie předků těch, kteří jsou sociálně zvýhodněni. Přirozené je, že politický diskurz vybírá a aplikuje určité pojetí spravedlnosti, většinou ve shodě s diskurzem veřejným. Sociologický výzkum by však měl být schopen reflektovat, že rétorika rovnosti šancí je pouze jedním z možných pojetí sociální spravedlnosti ve vztahu ke stratifikačnímu systému a jeho reprodukci.

jenž namísto vztahu k půdě a později k výrobním prostředkům postupně krystalizuje jako základní osa stratifikace. Moderní rodina zaznamenává podstatný úbytek svých funkcí, mění se její velikost i vztah k ostatním institucím, a všechny tyto změny jsou rámovány transformací ve významu intimity, partnerství i rodičovství. Moderní rodina také již v mnohem menším rozsahu uplatňuje mechanismy, které zajišťovaly přímou reprodukci – není primárně ekonomickou jednotkou, rodiče nevybírají partnera – naopak se v ní v průběhu modernity výrazně odděluje sféra intimity od sféry veřejné, až by se mohlo zdát, že rodina jako instituce ztratí své funkce udržování latentních struktur sociálního systému. [Parsons 1991] Otázkou ale je, do jaké míry lze teoreticky, ale i prakticky funkce spojené se socializací a udržující sociální řád odlišit od funkcí reprodukcí v pozici v rámci sociálních hierarchií. Existuje vůbec situace, že by reprodukce sociálního řádu (institucí) neznamenal zároveň reprodukci sociálních nerovností? Jsou to zejména teoretické práce na poli kulturní reprodukce, které ukazují, že ne. [Bourdieu, Passeron 1977] K nim se ještě vrátíme.

Paradoxem tedy je, že i moderní rodina založená na intimitě a na první pohled odvrácená od veřejné sféry, neaplikující přímé linie předávání různých forem kapitálu, disponuje velmi účinnými nepřímými strategiemi, jak ovlivňovat status potomků. I když tedy moderní společnosti oproti tradičním znamenají odstup od *askriptivních* statusů k *získaným*, nelze říci, že mezigenerační sociální reprodukce vymizela. Není to ani možné z obecnějšího hlediska přetrvání sociální struktury. Zrušit stratifikaci se nepodařilo ani socialistickým režimům, usilujícím o beztrždní společnost (ostatně možná není náhodou, že tytéž režimy také prakticky usilovaly o zrušení rodiny).²

Rámující koncepty změny partnerských vztahů

Role moderní rodiny v reprodukci moderní společnosti se však přece liší. Alokační mechanismy se proměnily směrem k dominanci získaných statusových znaků. Tyto strukturující prvky nejsou jedinci připisovány na základě jeho vrozených charakteristik či příslušnosti k určité skupině, ale v závislosti na jeho vlastní životní dráze. [Shorter 1977, Goode 1964] Mohli bychom tedy předpokládat, že od společností, kde alokace jedinců ve stratifikačním systému závisí na faktorech, jež jsou mimo jejich osobní vůli, se v modernitě dostáváme k meritokratickému principu, kdy každý dosahuje pozic podle svých zásluh (tedy zejména vzdělání nebo píle

² Příkladem je vývoj Familistéru založený na myšlenkách utopických socialistů Saint-Simona a Fouriera. Návaznost na tyto myšlenky však lze spatřovat i v mnohem nedávnějších projektech kolektivních domů, nebo obecněji a s doznívající silou v rozsáhlém a univerzálním zajištění institucionální péče o děti v socialistických režimech. Další příkladů, kdy se ukazuje, že snahy měnit sociální systém směřovaly vždy k rodině, je v dějinách mnoho. Vždy šlo buď o snahu vyvést reprodukci mimo ni (hippies, kibucy), nebo alespoň silně narušit či modifikovat socializaci v ní (pionýr, Hitlerjugend).

v zaměstnání). Situace ale není tak jednoduchá, a proto podstatnou část bádání na poli sociální stratifikace a reprodukce v druhé polovině 20. století lze chápat jako hledání odpovědi na otázku, do jaké míry je současný západní typ společnosti skutečně prodchnut meritokratickým principem, nebo naopak, zda na cestě k rovnosti šancí zatím urazil pramalý kus cesty. [srov. Blau, Duncan 1967, Bourdieu 1973, Breen, Jonsson 2007, u nás: Matějů 2005, Matějů, Smith, Basl 2008, Katrňák 2005]

Mezitím se však rodina vyvíjí dále a mnoho současných výzkumů si klade otázku, zda ji můžeme i v současnosti stále nazývat přívlastkem moderní. Pro tyto nejasnosti je ilustrativní zmatené používání pojmu *tradiční rodina*, jehož rozmlženost se nevyhýbá ani sociologii, a vidíme, že jednou je tradiční rodina *nukleární*, jindy *veliká*, někdy *patriarchální*, někdy spojená s průmyslovou modernitou (na tuto neurčitost upozorňuje Možný [1990]). To, co vzniklo s modernitou, se již dnes v některých aspektech zdá tradiční (dělba práce v rodině odvislá od potřeb industriální modernity), v jiných celkem současné až postmoderní (rodina založená na sdílení intimity).

Teorií popisujících změny partnerských vztahů a rodiny ve fázi vrcholné modernity, pozdní modernity, postmodernity či reflexivní modernity je mnoho, my představíme pouze klíčové koncepty, z nichž vycházíme. Anthony Giddens přináší koncept tzv. *čistého vztahu*, jehož prostřednictvím nabízí přílehlavé a užitečné vysvětlení křehkosti, charakteristické pro současné partnerské vztahy. Pojem *čistý vztah* reprezentuje výsledek dlouhodobého procesu, v němž se sociální instituce partnerství oprošťuje od nutnosti legitimizovat se mimo sféru intimity samé. Čistý vztah je partnerstvím uzavíraným pro ně samotné, partnerstvím, jehož legitimizace leží jen v oblasti lásky, erotiky, sdílení intimity. Ve vlivné práci *Transformation of intimacy* [1993]³ Giddens hledá příčiny vzniku nového pojetí partnerských vztahů v dlouhodobém vývoji ideologie, již nazývá romantická láska. Všimá si postupného vzniku sféry, která v tradiční společnosti neexistovala. Sféry, která umožňuje základní předpoklad ideje romantické lásky, že dlouhodobý emoční vztah dvou individualit lze postavit na kvalitách, které jsou tomuto vztahu vnitřní a vyplývají z jeho samotné podstaty – z prožívání emocí. Sféra intimity je prostorem pro sebeotvěření, sdílení niterných prožitků a emocí.

Tradiční společnost tyto prožitky znala, nepovažovala je však za pevný základ, na němž lze partnerství postavit. Neexistovala totiž rozšířená a všeprostupující společensky sdílená sféra intimity, z níž by jejich legitimizace čerpala. Vztahy postavené na romantické lásce tvořily jednotlivé ostrůvky prožitků svého druhu a nebyly propojeny s dominantním pojetím rodiny a manželství. „V předmoderní Evropě byla většina manželství uzavírána nikoliv na základě vzájemné sexuální přitažlivosti, ale ekonomických okolností. Mezi chudými byl sňatek prostředkem organizace zemědělské práce [...] ženy v aristokratické vrstvě byly dostatečně osvobozeny od požadavků reprodukce a rutinní práce, aby mohly uskutečňovat své sexuální

³ Česky vyšlo pod názvem *Proměna intimity. Sexualita, láska a erotika v moderních společnostech* od roce 2012 (Giddens, Anthony. 2012). Praha: Portál.

prožitky. To ale samozřejmě nebylo prakticky nikdy spojeno s manželstvím.“ [Giddens 1993: 38–39]

Idea romantické lásky se tedy nejprve musí obecně rozšířit v rodině i mimo ni. To se podle Giddense děje zejména ve spojení s důrazem modernity na vyprávění, příběhovost a rozpojení sexuality s biologickou reprodukcí.⁴ Pro zkoumání důsledků rozvodovosti má vzestup romantické lásky v Giddensově pojetí dva závažné aspekty: Romantická láska na jedné straně „usazuje ženy na své místo“. Současně s vymezením nové sféry vůči sféře veřejné začíná vytvářet dominanci žen ve sféře intimity a dominanci mužů ve sféře veřejné. Začíná tato pole genderově oddělovat a definice rolí aktérů připisovat podle genderového klíče. Zjednodušeně řečeno, genderové role žen posouvá do sféry emocionality, sdílení intimity, empatie, role mužů do sféry soutěžení, výkonu, racionality. Na druhé straně vzestup romantické lásky znamená také dekonstrukci dominujícího mužství a skrze rozšiřování sféry intimity přináší pohled na svět, který Giddens označuje jako ženám vlastní.

Zatímco první aspekt pro rozvodovost představuje překážku a teprve jeho překonávání znamená, že rozvody jsou možné z ekonomického hlediska, druhý aspekt znamená, že se mnohem častější rozvody stávají možnými z ideologického hlediska: romantická láska se vinou svého rozšíření a vzniku čistého vztahu dostává až k vlastní destrukci, neboť očištěním vztahů od legitimizací mimo intimní sféru z nich činí závazek, jenž je vypověditelný na základě velmi obtížně definovatelných a předpověditelných kritérií. Vzájemné emocionální naplnění je závazkem, který může být posuzován jen subjektivně, ale současné univerzální rozšíření ideje romantické lásky znamená, že těmito argumentům okolí rozumí a že je akceptuje. Nestabilita partnerství je tedy podle Giddense výsledkem prohlubování intimity a stává se vnitřní, strukturální kontradikcí čistého vztahu.

Pro Jamiesonovou je však tato vize transformace příliš optimistická v optice změny genderových vztahů i zakotvení nestability. V knize věnované intimitě [Jamieson 1998] upozorňuje, že Giddens příliš spoléhá na představu aktérů reflexivně jednajících, vědomě hledajících a zvažujících své emocionální potřeby. Zpochybňuje, že by intimita spojená se sebeotevřením byla dominantní formou intimity v partnerstvích. Jamiesonová vidí problém v odlišném přístupu žen a mužů ke sdílení a emocionalitě a zdůrazňuje praktický aspekt činností, v nichž jsou projevy vzájemné náklonnosti obsaženy. Vedle vysvětlení křehkosti vztahů, jež staví na hledání spokojeného manželství a nárůstu důležitosti intimity, staví teorie spatřující v rozvodovosti také desintegrativní prvky: přinášejí zpátky do hry aspekty dělby práce, finanční a mocenské struktury uvnitř rodiny, na které jako by teorie intimity zapomínaly. Tyto další zdroje nestability však Giddensovo pojetí nevyvracejí, ale doplňují je a zasazují do rámce praktického života.

⁴ Giddens konstruuje termín „plastic sexuality“ – tvárná sexualita, jež spojuje nejen s vývojem antikoncepce během 20. století, ale také v opozici vůči Foucaultovi s osvobozením od určených, vymezených a disciplinujících forem sexuality.

Prolínání partnerství s konstrukcí individuální identity je téma, které s rozvozem nabývá na významu. Berger a Kellner [1974] považují sňatek za *nomický zlom* – jeden z mála životních okamžiků, v nichž „nomos“, řád, jenž orientuje naše vnímání světa, mění svůj charakter. Ačkoliv termín zlom navozuje představu rychlé tranzice, jde o postupné propojování symbolických univerz, integrování konzistentních prvků do konstruovaného životního příběhu a odsouvání desintegrativních prvků na okraj významnosti. Dianne Vaughanová říká, že totéž, avšak s opačnou logikou, se děje při rozvodu. Ve studii *Uncoupling, Turning Points in Intimate Relationships* [1990] ukazuje, že jsou to opět mechanismy individuální konstrukce reality, jež se uplatňují při rozpojování nomické jednoty partnerů. Identita odvozená od existence v páru je podle Vaughanové v manželství aktualizována a znovu posilována. Rozvod znamená hledání jiných zdrojů identity mimo partnerství a předchází mu období, v němž jsou původní mechanismy opouštěny a transformovány tak, že posilují odstředivé tendence.

Jiný úhel pohledu může představovat okruh teorií vycházejících ze sledování populačních jevů a jejich interpretace. V souvislosti s příchodem moderní společnosti se v okruhu populačních studií a demografie hovoří o takzvané první demografické tranzici.⁵ [Caldwell, 1976] Většina sociologických teorií rodiny tento zlom reflektuje explicitně či implicitně, neboť sociologie má určitou míru vztahovosti k tradiční společnosti vtělenou v samém základu. Proto se změnami povahy sociální reprodukce mezi tradiční a moderní společností nemáme teoretický problém.

Mnoho indicií však naznačuje, že minimálně v rovině demografické jsme v současnosti svědky podobně závažného zlomu, tematizovaného jako druhá demografická tranzice.⁶ [Van de Kaa 1987, Rabušic 2001] V tomto případě však je situace složitější, neboť (bez potřebného časového odstupu) teoretické vazby zatím chybějí. Změny, s nimiž instituce rodiny vstupuje do 21. století, jsou popisovány velmi detailně [Giddens 1993, Beck, Beck-Gernsheim 1995, Jamieson 1998, Luhmann 2002] a všechny tyto nejdůležitější práce vnímají nestabilitu partnerství jako klíčový faktor změny. Rozvodům je v nich věnována široká pozornost ve smyslu vysvětlení jejich příčin, ale nikoliv už ve vztahu k jejich důsledkům.

Sociologie samozřejmě také reaguje na změny sociální struktury a jejich definičních znaků, dané pozdní modernitou. [Giddens 1990] Nemáme však k dispozici teoretický rámec, jenž by dával toto poznání do souvislosti. Zůstává tedy otevřenou otázkou, jak se změny ve stabilitě partnerství a rodiny projeví v povaze sociální reprodukce.

⁵ Celkově se dřívější demografický režim vyznačuje vysokou mírou porodnosti a vysokou mírou úmrtnosti. Oba tyto populační ukazatele se významně snižují, což je spojováno se změnami v rodině a partnerských vztazích. Rodí se nový pohled na manželství a také je nově definováno dětství. Do pozadí ustupují ekonomické funkce rodiny a akcent se přesouvá na intimitu.

⁶ Teorie druhé demografické tranzice zdůrazňují zejména pokles porodnosti ve většině společností západního okruhu pod úroveň prosté reprodukce. Za podobně důležitý prvek proměny však považují také změny v trvalosti partnerských vztahů.

V českém kontextu jsou demograficky rámované výzkumy navíc spojeny s odkazem na transformační období po roce 1989. Vývoj, trvající v západních společnostech desetiletí, se zde komprimoval do krátkého časového úseku. [Tuček et al. 1998] Tato optika posiluje snahu hledat příčiny změn demografického chování v ekonomických a kulturních aspektech transformace spíše než sledovat opačný směr příčinných vazeb. Proto většina českých výzkumů rodiny hledá determinanty rodinného chování v sociální struktuře a zanedbává to, jak rodinné chování sociální strukturu může měnit.

Podle výzkumů na poli sociologie rodiny, demografie a populačních studií [Hamplová, Rychtaříková, Pikálková 2003, Hamplová, Šalamounová, Šamanová (eds.) 2006] lze současný vývoj v českém kontextu charakterizovat třemi hlavními, navzájem úzce propojenými trendy: 1. bezprecedentní pokles míry biologické reprodukce; 2. výrazné změny v časování hlavních demografických událostí; 3. snížení stability partnerství a ústup od tradičních partnerských uspořádání k alternativním.

Všechny tyto demografické změny jsou také na mikroúrovni spojeny s odlišnými uspořádáními rodin – je v nich méně potomků, rodičovství se odehrává v pozdější fázi životní dráhy a významná část rodin je bez jednoho z rodičů, nebo v průběhu své existence mění složení. Tyto změny představují výsledky svěbytných trendů, ale můžeme je také sledovat optikou, v níž jsou spojeny s jedním konkrétním jevem – rozvodem. Rozhodně tím však nemáme na mysli, že rozvodovost by tyto změny způsobovala, je pouze jedním z případů, na němž se tyto tři aspekty demografické změny budou projevovat: rozvod mění přístup k rodičovství a ovlivňuje tím plodnost, rozvod ovlivňuje časování životních drah a rozvod je také charakteristický změnou uspořádání rodiny a příkonem k alternativním formám partnerství.

Téměř všechny státy západní a střední Evropy dospěly v období vrcholné modernity do stavu, kdy je důležitou otázkou nejen princip udržení společnosti jakožto systému, který organizuje jednání lidí, ale i společnosti jako sumy jedinců, kteří musejí existovat a svým jednáním ji vytvářet.⁷ Zatím sice nelze hovořit o vymírání evropských populací, nicméně hromadný pokles úhrnné plodnosti pod míru prosté reprodukce je závažným jevem, nastolujícím nová témata nejen ve vědecké, ale i v politické, mediální a veřejné diskusi. Podstatnou součástí veřejného diskurzu je také odkaz na ekonomickou a kulturní problematičnost tohoto vývoje. Z mikrostrukturálního hlediska to znamená snížení průměrného počtu potomků v rodině, což můžeme dále dekomponovat na složku zvyšování počtu trvale dobrovolně i nedobrovolně bezdětných, tedy biologicky se nereprodukcujících rodin, a vedle toho snižování počtu dětí v rodině. Nestabilita vztahů a rozvod jsou faktory, jež plodnost

⁷ Populace evropských společností se sice nezmenšují do té míry, že by se dalo hovořit o porušení základního předpokladu reprodukce sociálního systému, nicméně pokud si uvědomíme, že velmi nízká porodnost je doplňována imigrací, je zřejmé, že část obyvatelstva si s sebou nese jiné kulturní vzorce a principy socializace. Čím vyšší je tento podíl a čím vyšší je kulturní odlišnost, tím větší pravděpodobnost sociální změny nastává.

ovlivňují skrze provázanost instituce manželství a rodičovství. Čím silněji a déle tato vazba bude přetrvávat, tím větší rozdíly v plodnosti rozvedených vůči vdaným a ženatým budeme nalézat.

Z hlediska časování demografických událostí znamená rozvod různě dlouhou přetržku v rodinné životní dráze. Lze předpokládat, že tím významně mění také časování rodičovství vyššího pořadí a rozestupy mezi potomky. Posun a přesah rodičovství do vyššího věku znamená, že socializace části dětí se odehrává ve srovnání s intaktními rodinami v jiné chvíli. Pravděpodobně později, kdy již je status rodičů do značné míry ustaven, ale naproti tomu také ve chvíli, kdy jej rozvod činí rozkolísaným.

Demografický vývoj na přelomu století je také charakteristický ústupem od tradičních forem rodinného uspořádání. Jednak lze hovořit o častějším výskytu partnerských forem, jež byly v dřívějších dobách méně obvyklé (či méně viditelné) – nesezdané soužití, partnerský vztah bez společného soužití (Living apart together). Jednak je patrná nižší stabilita partnerství či ústup od partnerství celkově. Rozvody jsou tedy nejen výsledkem snižování stability partnerství, ale rozvedeným se otevírají stále širší možnosti, jak po rozvodu žít.

Rámující koncepty sociální reprodukce

Abychom v následujících částech knihy mohli začít zkoumat rozvody způsobem, jenž propojuje prvky sociologie intimity s jejich makrostrukturálními důsledky, představíme koncepci sociální reprodukce, která skrze pojmy reprodukčních strategií a habitu dle našeho soudu nejlépe umožňuje rozvod integrovat – skrze jeho vliv na reprodukční strategie. Pro Pierra Bourdieua je rodina „jedno z míst par excellence, kde se shromažďují všechny druhy kapitálů a kde se předávají dalším generacím. Svou jednotu si rodina uchovává právě předáváním a kvůli předávání, aby mohla předávat, protože je předávání schopná. Je hlavním ‚subjektem‘ strategií reprodukce.“ [Bourdieu 1998: 99] Bourdieu vymezuje různé druhy kapitálů, jež působí v mezigeneračním transferu. Vedle konvenčního pojetí kapitálu jako souhrnu ekonomických zdrojů definuje Bourdieu nové typy, z nichž hlavní jsou *symbolický*, *kulturní*, *vzdělanostní*, *sociální*, a zároveň vytváří rámec pro úvahy nad dalšími rozmanitými formami zdrojů a jejich pojetí jako kapitálů. Kapitálem jsou pro něj jakékoliv ekonomické, kulturní i symbolické zdroje, jež se dají využít v *reprodukčních strategiích*, které rodina nastupuje ve snaze držet svoji pozici v sociálním poli a předat ji další generaci. Reprodukční strategie jsou tedy podle Bourdieua vědomé i nevědomé způsoby jednání jedinců či kolektivů za účelem udržení pozice v sociálním prostoru, udržení daných zdrojů a přetrvání mocenských vztahů.

Vedle konceptu reprodukčních strategií a různých druhů kapitálů je to koncept *habitu*, jenž spojuje důraz na jednání aktérů se strukturalistickým pojetím. Podle své sociální pozice je každý aktér vybaven habitem – tedy tendencí jednat určitým

způsobem. Tato dispozice je strukturální daností, která u každého aktéra vyplývá z jeho pozice v sociálním poli. Jak ale upozorňuje Sewell jr. [2002], důležitou vlastností habitu je jeho transpoziciční schopnost. Tedy transpozice do různých typů sociálních polí činí význam habitu sjednocujícím. Habitus strukturuje tendence k jednání v každém z nich. Aktér tedy zároveň více či méně vědomě volí reprodukční strategie s ohledem na dostupnost různých druhů kapitálu a sociální pole, v němž se nachází. V souvislosti se sociální strukturou totiž Bourdieu nehovoří přímo o sociálních třídách, nýbrž o pozici v sociálním poli, jež je dána vztahově vůči ostatním skupinám aktérů, vybavených různými kombinacemi různých kapitálů a různým habitem.

Sociální struktura je tedy aktéry vytvářena stejně, jako jsou aktéři strukturou do jisté míry determinováni. Navíc společnost netvoří jedno univerzální sociální pole, nýbrž je složena z více polí, z nichž některá sice mohou dominovat (ekonomika), nicméně jiná jsou do značné míry autonomní (umění, věda, náboženství, politika). V každém poli mají dané typy kapitálů odlišný význam, a je tedy třeba volit různé reprodukční strategie. Podle Bourdieua je současná euroamerická společnost charakterizována dominantním významem ekonomického a kulturního kapitálu a je to především kulturní kapitál, jehož zužitkování ve vzdělávacím systému vede k reprodukci sociální pozice. Bourdieu říká, že škola „za cenu vynaložení energie, nutné k třídící operaci, uchovává stávající řád, totiž odstup mezi žáky obdařenými nestejným objemem kulturního kapitálu. Přesněji řečeno odděluje pomocí celé řady třídících operací držitele zděděného kulturního kapitálu od těch, kteří ho postrádají.“ [Bourdieu 1998: 28]⁸ Tímto způsobem škola transformuje od rodiny získaný kulturní kapitál do podoby „vlastních zásluh“ žáků a stává se prostředníkem mezi sociální pozicí rodiny a jejích potomků. Studenti vybavení rozsáhlejším kulturním kapitálem se ve škole jeví jako nadanější, neboť jejich habitus odpovídá systému, na nějž je škola nastavena. Tímto způsobem se vzdělávací systém podílí na reprodukci společenských nerovností, ačkoliv působí jako meritokratická instituce, která dává šanci nadaným bez ohledu na jejich třídní příslušnost.

Rodina vybavuje své potomky třemi druhy kulturního kapitálu. Vtělený kulturní kapitál je souborem dispozic získaných socializací – tedy u dětí z různých společenských vrstev probíhá socializace s rozdílnými výsledky v podobě intelektuálních dispozic. Objektivizovaný kulturní kapitál odkazuje k odlišnému vybavení domácností na různé úrovni. Podle Bourdieua jsou to knihy, hudební nástroje, obrazy a obecně jakékoliv kulturní artefakty, jež jsou součástí celkové úrovně kulturního kapitálu. Konečně institucionalizovaný kulturní kapitál již je zakotven ve formálních

⁸ Podobně jako Bourdieu i Bernstein [2003] si všímá nejednoznačné role vzdělávacího systému, jenž může být vnímán jako prostředek emancipace od třídní pozice rodičů, ale na druhé straně i jako prostředek reprodukce nerovností. Jeho pohled směřuje k lingvistickému aspektu problému. Bernstein říká, že děti z různých vrstev společnosti používají odlišný jazyk. Opět je to především rodina, která je v průběhu socializace vybavuje určitým typem řeči, ležícím na škále mezi mluvou hodící se k běžným rozhovorům, do značné míry určenou kontextem a neverbálními signály, anebo typem řeči, jenž je logicky formálně stavěn a umožňuje vyjadřovat abstraktní myšlenky.